

Jan WAWRZYŃCZYK

Z OBSERWACJI NAD SŁOWNICTWEM NOWOPOLSKIM

Słownictwo okresu nowopolskiego jest udokumentowane w kilku ważnych dla naszej kultury dziełach leksykograficznych, wśród których najwięcej danych źródłowych niezbędnych do jego chronologizacji zawiera opracowany pod redakcją Witolda Doroszewskiego 11-tomowy *Słownik języka polskiego*.¹ SD informuje, czy poszczególne wyrazy hasłowe były już wcześniej zarejestrowane w SL, SWil. czy dopiero w SW, oraz dokładnie lokalizuje i datuje niemal wszystkie cytaty ilustrujące hasła i podhasła. Poniższe uwagi poświęcone są kwestii uściślenia datacji tuzina wyrazów nowopolskich opisanych w SD.

1. CIEPŁOWODNY

W SL, SWil. ani w SW tego hasła nie ma. W SD zostało udokumentowane tylko jednym cytatem, z 1950 r., dotyczącym makreli, który znalazł odbicie w sformułowanej definicji słownikowej danego przymiotnika: 'właściwy ciepłym wodom, bytujący w ciepłych wodach'. Materiały PIW potwierdzają takie użycie słowa **ciepłowodny** w okresie międzywojennym (o ciepłowodnych flądrach zob. w czasopiśmie „Przyroda i Technika”, Lwów-Warszawa 1933, 2, s. 60). Poza tym zaświadczone jest użycie nie odpowiadające definicji SD. Por.: Ogrzewanie belgijkę polega na urządzeniu centralnego ciepłowodnego ogrzewania za pomocą niedrogich kociołków (...) systemu rur ogrzewczych („Ogrodnik”, Warszawa 1937, 6, s. 89).

Sm. Tek. zalicza niesłusznie ten derywat do wyrazów powstałych dopiero po II wojnie światowej. Należy przypomnieć, że występuje on w leksykonie M. A. Troca z 1764 r., na co zwróciła uwagę K. Handke.²

¹ Dalej w skrócie: SD. Rozwiązanie tego i pozostałych oznaczeń słowników i źródeł podaje w zestawieniu skrótów bibliograficznych na końcu artykułu.

² K. Handke, Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich), Wrocław 1976, s. 53.

2. CUKROWOŚĆ

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SLehr. Ma SW, z definicją 'ilość zawartego w czymś cukru' i przykładem zastosowania w odniesieniu do buraków. Występuje w SD (w tomie suplementowym) bez wskazania źródła słownikowego, z jednym cytatem (z prasy codziennej z 1960 r.) i definicją 'zawartość cukru w burakach'. Sm. uznaje za twór niewątpliwie powojenny. W PIW przechowują cytaty mówiący o cukrowości gruszek (A. Mering, Podręcznik przerobu owoców i warzyw, Warszawa etc. 1923, s. 144-145), który wskazuje, że derywat **cukrowość** nie jest neologizmem powojennym i zakres jego użycia trafniej ujmuje SW.

3. CZÓŁENKOWATY

Nie ma tego hasła w SL, SWil. Według SW przymiotnik ma znaczenie: 'podobny do czółenka'. SLehr przypisał mu znaczenie 'przypominający czółenka' i uznał za twór XIX-wieczny, odnotowawszy jego obecność w SW. Wg SD (por. tom suplementowy) przymiotnik ma znaczenie 'podobny do czółenka, mający kształt czółenka'; zamieszczony cytat (jedyne) pochodzi z r. 1954, wcześniejszych źródeł słownikowych nie wskazano. Wbrew Sm. Tek. wyraz nie jest neologizmem powojennym. Por. z PIW: Heraklit (...) o Ziemi miał bardzo mgliste wyobrażenia, przypisując jej kształt czółenkowaty. (E. Stenz, Ziemia. Fizyka globu, mórz i atmosfery, Warszawa 1936, s. 1). Istotne jest jeszcze świadectwo A. Andrzejowskiego (Nauka wyrazów botanicznych (...), Krzemieniec-Warszawa 1825, s. 60), który hasło CYMBIFORMIS objaśnił jako 'czółenkowaty, gdy kształt czółenka wyobraża'.

4. DOJUTRKOWOŚĆ

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. Występuje w SD bez wskazania źródła słownikowego, z cytatem 1955 r. Na podstawie danych tego słownika omawia ten derywat jako innowację Satk.³ U Sm. figuruje jako bezsporny neologizm powojenny. Z PIW por.: (...) grzeszą niewybaczalną dojutrkowością i najzgubniejszym w skutkach niedalekowidztwem. (Z. Przesmycki, Pro arte. Uwagi o sztuce i kulturze, Warszawa-Lwów 1914, s. 506). Cytat ten odpowiada definicji SD: 'prowizoryczność, tymczasowość'.

5. JAJOGŁOWY

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. Według SD (suplement) to rzadki przymiotnik o znaczeniu 'mający głowę przypominającą kształtem jajo'; źródła

³Zob. Satk., s. 84 i 124.

słownikowego nie wskazał. Podany cytat, z r. 1966, ilustruje użycie rzeczownikowe wyrazu hasłowego. Sm.Tek. uznaje za nowy (bez zastrzeżeń). W PIW udokumentowane jest użycie przymiotnika z druku 1874 r., w wyrażeniu **jajogłowy łacinnik** (B. Prus, Kłopoty babuni).

6. KINIARZ

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. SD podaje w swym artykule jedynie dwie informacje: kwalifikację stylistyczną (pot.) i definicję ('pracujący w kinematografii; amator, entuzjasta kina; kinoman'). Wyraz ujęła Satk., ale o jego datowaniu nie wypowiada się wprost, ogólnikowo wskazując dawność typu derywatu.⁴ Dane PIW świadczą o rozpowszechnieniu wyrazu w polszczyźnie międzywojennego okresu w znaczeniach pokrywających się z formułą definicyjną SD. Por. m.in. **kiniarz-artysta** („Wiadomości Literackie”, Warszawa 1924, 15, s. 3); Przypominamy pp. „kiniarzom”, że wakacje świąteczne w szkołach w tym roku są przedłużone: od 22 grudnia do 15 stycznia. („Kino” Warszawa 1933, 1, s. 7). W Sm. słusznie nie ujęty.

7. KOŚCIUSZKOWIEC

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. SD ma bez danych o obecności w słownikach źródłowych, z cytatem 1950 r. Znaczenie 'żołnierz pierwszej dywizji im. Tadeusza Kościuszki (...)' wskazuje datę powstania wyrazu, która nie może być wcześniejsza od daty utworzenia w byłym ZSRR owej jednostki taktycznej. W Sm. pozycja bez zastrzeżeń powojenna.

W innym znaczeniu derywat znany był także przed wojną. W materiałach PIW odnotowane jest użycie w tekście mówiącym o wycieczce statkiem „Kościuszek”, którego pasażerowie nazwani zostali przez autora kościuszkowcami („Polacy w Całym Świecie” Królewska Huta 1934, 8, s. 3).

8. KREŚLUNEK

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. Występuje w SD bez informacji o źródle słownikowym, z cytatem 1954 r. i kwalifikatorem *środ.* Definicja 'rysunek techniczny, wykres'. W Sm. bezdyskusyjnie neologizm powojenny. Derywat występuje przecież w przedwojennych opowiadaniach Jarosława Iwaszkiewicza, co odnotowali historycy literatury.⁵

⁴ Zob. Satk., s. 29, 111.

⁵ Zob. A. Brodzka (red.), O twórczości Jarosława Iwaszkiewicza, Kraków-Wrocław 1983, s. 249.

9. MOCARSTWOWIEC

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW, SLehr. Jest w SD bez wskazówki o źródle słownikowym, z cytatem 1949 r. i definicją: 'ten, kto się przejmuje hasłami mocarstwowości'. Ma Sm. jako twór bez wątpienia powojenny. W PIW zarejestrowany przykład użycia: (...) zdaniem naszych mocarstwowców (...). („Akademik Polski” Warszawa 1932, 2, s. 3).

10. SKATOLOGICZNY

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW. Występuje w SD (w suplementie) bez informacji o źródle słownikowym, z cytatem 1966 r.

Znaczenie zostało zaprezentowane tam pośrednio, przez wskazanie, że jest przymiotnik pochodny od **skatolog**. Podstawa ta z kolei została objaśniona w suplementie do SD jako 'pisarz używający w swoich utworach wulgarnych wyrazów i zwrotów'. Szerszy zakres znaczeniowy tego przymiotnika zdaje się potwierdzać SWO Tok. 1987, w którym nie ma wprowadzić przymiotnika, ale jego podstawowy rzeczownik otrzymał definicję 'pisarz używający w swoich utworach wulgarnych wyrazów i zwrotów, zwł. dotyczących odchodów ludzkich'. PIW dokumentuje użycie przymiotnika nie odnoszące się do sztuki pisarskiej. Por.: Wiadomo, że sfera skatologiczna pociąga niejednokrotnie małe dzieci. Lubią one zatrzymywać kał w sobie, bawią się nim (...). (A. Dryjski, Zagadnienia seksualizmu dziecka i młodzieży szkolnej (...), Warszawa 1934, s. 131) Sm. Tek. uznaje bezdyskusyjnie za przymiotnik powojenny.

Znamienne dla zmian semantycznych (rozszerzenie znaczenia) jest ujęcie SWO PWN, który wskazuje, że wyraz ma podwójną motywację, obok podstawy **skatolog** także **skatologia**, ta ostatnia z objaśnieniem 'sytuacje, sceny, dowcipy w literaturze dotyczące wydaliny, odchodów ludzkich lub nieprzyzwoite, budzące wstręt'.

11. SZMERLIWY

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW. Ma SD bez informacji o źródle słownikowym, z cytatem z „Brzeziny” J. Iwaszkiewicza i z czasopisma „Lamus” 1909-1910. Mimo tej powszechnie dostępnej dokumentacji wypowiedziany został sąd: Jako neologizm pisarza traktować chyba można również dość wyrazisty przymiotnik **szmerliwy** (...).⁶

⁶ A. Brodzka (red.), op. cit., 1, c.

12. WPADOWY

Nie ma tego hasła w SL, SWil., SW. W SD jest obecne - bez informacji o źródle słownikowym, z cytatem 1949 r., kwalifikatorem *rzad.* i definicją: 'taki, przez który ktoś, coś wpada, wdziera się, wkracza'. Sm.Tek. notuje tę pozycję swojego indeksu bez asterysku, czyli traktuje przymiotnik jako pewny neologizm, powstały po 1944 r. Por. jednak w wypisku z PIW: Suchy ten pas tworzył jakby bramę wpadową dla Rosjan. (Generał Rozwadowski, praca zb., Kraków 1929, s. 32).

Użycie przymiotnika najprawdopodobniej jest ograniczone do wyrażenia **brama wpadowa** (występuje ono też w cytacie dokumentacyjnym SD), które zdaje się być kalką niemieckiego wyrażenia terminologicznego z zakresu wojskowości **Einfallstor**.

SKRÓTY BIBLIOGRAFICZNE

- PIW – Kartoteka „Polskiego Informatorium Wyrazowego” (por. jej opis w: J. Wawrzyńczyk, *Nad projektem «Polskiego Informatorium Wyrazowego»*, Toruń 1993).
- Satk. – H. Satkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa 1969.
- SD – Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego. T. 1-11, Warszawa 1958-1969.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*. T. I-VI, wyd. drugie, Lwów 1854-1860.
- SLehr – Słownik języka polskiego, pod red. T. Lehra-Spławińskiego, T. I-II, Warszawa 1938-1939 (dzieło nie ukończone, znane mi tylko do hasła **normalny**).
- Sm. – T. Smólkowa, *Nowe słownictwo polskie. Badania rzeczowników*, Wrocław etc. 1976.
- Sm. Tek. – T. Smólkowa, D. Tekiel, *Nowe słownictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki*, Wrocław 1977.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*. T. 1-8, Warszawa 1900-1927.
- SWil. – Zdanowicz A. i in., *Słownik języka polskiego (...)*. Cz. I-II, Wilno 1861.
- SWO PWN – *Słownik wyrazów obcych*. PWN, Warszawa 1991.
- SWO Tok. – J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa 1987.

Jan Wawrzyńczyk

FROM OBSERVATIONS ON „NEW POLAND” LEXIS**S u m m a r y**

In the article, the author presents his critical remarks on dating 12 selected words (nouns and adjectives) of the „New Poland” period. Lexicographical documentation included in basic dictionaries of Polish language is incomplete and inconsistent. Taking information from other sources, not mentioned by lexicographers and authors of monographical treatises on the, so called, „New Polish” lexis makes it possible to find proof of usage of the analysed items of „New Polish” lexis, correcting their chronology.

BG WSP**224395**